

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316.2

О. В. ХИЖНЯК

«ІНДИВІДУАЛЬНЕ – КОЛЕКТИВНЕ» В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ДІЇ

У статті визначено проблемні поля у взаємодії індивідуального і колективного в умовах трансформації соціальних практик, до яких автором зараховано такі: 1) співвідношення індивідуалізму і колективізму як життєвих цінностей; 2) співвідношення індивідуальних і колективних прав; 3) співвідношення індивідуальної і колективної відповідальності. Зроблено висновок, що індивідуальне стає ресурсом колективного за умови, коли індивіди усвідомлюють спільні інтереси й виявляють готовність до колективних дій з їх реалізації, змінюючи при цьому соціальні практики.

Ключові слова: соціальна дія, колективна дія, індивідуальне, колективне, індивідуалізм, колективізм, соціальна практика.

Еволюція наукових уявлень про колективну соціальну дію включає зміну поглядів на суспільну роль колективного, його співвідношення з індивідуальним, а також на ознаки, за допомогою яких можна проводити ідентифікацію колективності в конкретному часопросторі, у тій чи іншій культурі. Дихотомія «індивідуальне – колективне» виявляється в усіх соціальних практиках, де є соціальні взаємодії з групами, спільнотами. Однак постає питання: як вони співвідносяться в умовах трансформації соціальних практик? Відповідь на нього може розширити соціологічний аналіз колективної дії як різновиду соціальної дії.

Ю. Качанов до переліку соціологічних конструктів, які неоднозначно трактуються науковцями, зараховує категорії «індивідуальний/колективний» [6, с. 279]. Ф. Коркюф закликає інтерпретувати соціальну реальність як результат конструювання, що передбачає вихід за межі такої традиційно усталеної й безплідної опозиції соціології, як колективне/індивідуальне [7]. Г. Юдін вважає класичним вирішення проблеми співвідношення індивідуального і колективного Е. Дюркгеймом за допомогою теорії солідарності (механічної та органічної), де механічна солідарність фактично приводить до придушення індивідуальної свідомості колективним. Органічна солідарність, навпаки, не діє насильно й не перешкоджає підвищенню значення індивідуальності, при цьому забезпечує навіть більшу силу колективної свідомості завдяки поділу праці. Індивіди вже не підкоряються тиску колективного, але усвідомлюють взаємозалежність у системі поділу праці, у результаті чого між ними виникають моральні зв'язки, які навіть ефективніші в підтримці солідарності. Умови солідарності, за теорією Е. Дюркгейма, є єдиними для всіх суспільств, і в цьому Г. Юдін вбачає новий погляд на концепцію цього класика соціології [21].

Тенденції суспільного розвитку дають підстави стверджувати, що процеси індивідуалізації в сучасності змінюють форми суспільного життя й суспільних відносин у напрямі плюралізації ціннісно-нормативного простору, в якому індивідуальне та колективне стають взаємозалежними без домінування одного або іншого. Поширюється погляд, що протиставлення індивідуалізму і колективізму наразі не відповідає реаліям сьогодення. При цьому колективне не тотожне колективності як органічній єдності людей. Наприклад, З. Бауман у праці «Індивідуалізоване суспільство» висловлює думку про те, що індивідуалізація буде домінувати в суспільстві ще довго, і її наслідки ставлять нові завдання, у тому числі пов'язані з об'єднанням зусиль для виживання [1]. Дійсно, підвищення ролі внутрішньої детермінації поведінки особистості, перехід до нового сценарію її існування в часі й розмови з ним, індивідуалізація актуалізують прагнення людей до самостійності у своїх рішеннях і вчинках, емансипації, задоволеності, що приводить до поступового звільнення особистості від впливу традиційних інститутів і традицій, що домінує. На думку Н. Еліаса, індивідуалізовані люди відчують, що вони стоять над прірвою й входять у жорстокий внутрішній конфлікт [20]. А це негативно позначається на колективних діях і соціальних практиках, орієнтованих на співробітництво та взаємодопомогу. Ж. Липовецький вважає, що ми переживаємо другу індивідуалістичну революцію, і зазначає: «Виникає наше суспільство – постмодерністське – де царює загальна байдужість з процесами персоналізації (прагнення до самостійності та відокремленості з боку груп та індивідів)». На думку автора, за цих умов «...знецінюється дух самопожертви, посилюється егоїзм, жадоба благополучного і здорового життя. ... Культура жертвності нам чужа, ми перестали вважати себе зобов'язаними жити чимось іншим, окрім турботи про самих себе» [9, с. 329].

Мета статті – визначити проблемні поля у взаємодії індивідуального і колективного в умовах трансформації соціальних практик.

Індивідуалізм і колективізм визнано фундаментальними характеристиками культури. У соціальному пізнанні їх опозиція виступає як головний вимір культур та їх порівняння [4]. Загально визнано, що в кожній культурі люди мають як індивідуалістичні, так і колективістські тенденції свідомості й поведінки [22]. Індивідуалістична, колективістська та межова культури задають різні вектори суспільного розвитку й формують різні стилі, форми соціальної поведінки, у тому числі колективної. Логіка колективної дії та логіка індивідуальних взаємодій збігається в головних своїх проявах у різних культурах. А відмінності розгортання колективної дії в різних типах культур і пов'язаних з ними соціальних практиках можна розглядати в основному за такими параметрами, як добровільність участі в колективній дії; свобода включення/виключення з колективної дії; ціннісно-нормативне регулювання колективної дії; контроль за колективною дією [15].

У реальному житті взаємодія індивідуального і колективного включає багато акторів: державу, громадськість, окремих громадян, які взаємодіють у сфері гуманітарної політики та стикаються з дилемою індивідуаль-

ного і колективного. Так, індивідуальна і колективна пам'ять у сучасному українському суспільстві все ще відтворюють патерналізм, патерналістські очікування в царині гуманітарної політики все ще поширені в українському суспільстві. Останнім протистоять ті, хто декларує ліберальні цінності.

Процеси індивідуалізації сучасних суспільств змінюють форми суспільного життя й суспільних відносин у напрямі плюралізації ціннісно-нормативного простору, у якому індивідуальне і колективне стають взаємозалежними без домінування одного або другого. Розробка технологій гармонізації суспільних відносин у процесі задоволення індивідуальних, колективних і суспільних потреб має враховувати складну взаємодію індивідуального і колективного.

Актуалізованими наразі є такі проблеми взаємодії індивідуального і колективного:

1. *Співвідношення індивідуалізму і колективізму як життєвих цінностей.* В. Тамбовцев, проаналізувавши різні підходи до визначення поняття індивідуальних цінностей, запропонував розглядати їх як нейронні репрезентації узагальнених характеристик тих станів індивіда та його близького і далекого оточення (мікро- і макросередовища), які давали індивіду задоволення [13]. Хоча протистояння індивідуалізму і колективізму охоплює всю людську історію, відмінності між ними детерміновані також особистісними чинниками. По-перше, як зазначає М. Чернявська, «виділення індивідуалістичної або колективістської орієнтації пов'язано з розвитком специфічної форми ідентичності (identity), тобто особистісної ідентичності (personal identity) або соціальної ідентичності». По-друге, колективізм і індивідуалізм «...можуть співіснувати в одній і тій самій людині та лежати в основі формування відносно міцних форм менталітету. Переважання однієї з них зумовлюється культурною соціалізацією» [16, с. 140–141]. Індивідуалізацію, яка охопила сучасне суспільство, підтримує концентрація індивідів на особистісних якостях, здатних забезпечити їм досягнення індивідуального успіху в суспільстві. Тому доречним виглядає зауваження про те, що «пояснення процесам індивідуалізації можна шукати не стільки у звільненні індивідів від кайданів традиційних спільнот, скільки в тому, які якості під впливом змін стають усе більш затребуваними, як бачиться стратегія успіху в таких умовах» [5, с. 89].

Ми не поділяємо тезу про непопулярність колективізму, яку висловлюють деякі науковці, котрі: а) вважають його «словом з невиразним змістом»; б) вказують на відсутність у колективізмі консолідуючого потенціалу; в) відзначають небезпеку поширення казарменого колективізму, досвід якого вже має людство [8, с. 86, 96, 98].

2. *Співвідношення індивідуальних і колективних прав.* Ми зосереджуємо увагу на індивідуальних і колективних правах, відзначаючи при цьому наявність широкого репертуару прав, серед яких науковці виділяють індивідуальні, групові, колективні та загальні права [3]. У соціальних практиках у кризових умовах відбувається загострення проблеми захисту трудо-

вих прав працівників, як індивідуальних, так і колективних. Право на працю – це конституційне право, яке в кризовому суспільстві є для значної частини працездатного населення лише декларацією.

Особливої гостроти в сучасній Україні набула проблема порушення трудових прав працівників. У зв'язку із цим ще більш актуальним стає питання про ефективний механізм представництва інтересів і захисту прав індивідів та груп у трудових практиках. Варто погодитися з думкою про те, що, «поки наймані працівники як суб'єкт трудових відносин не набудуть не тільки формально, а й фактично статусу, рівного статусу роботодавця, доти не можна буде очікувати переходу трудових відносин на новий етап їхнього розвитку» [14, с. 144]. Актуалізується пошук шляхів гармонізації колективних і індивідуальних прав у трудових практиках. Конституція України передбачає закріплення прав і свобод, які можуть реалізовуватися як індивідуально, так і колективно. Наприклад, право на працю реалізується індивідуально (частина перша ст. 43 Конституції України), а право на страйк, на захист своїх економічних і соціальних інтересів (ст. 44 Конституції України) – тільки колективно. Також тільки колективно може бути реалізоване право громадянина на збори, мітинги, демонстрації (ст. 39 Конституції України). Індивідуальні і колективні права тісно взаємопов'язані, хоча й різні за своєю природою. Основою їх взаємозв'язку є принцип: реалізація колективних прав не повинна обмежувати права і свободи індивіда. У конкретному ж часопросторі баланс індивідуального і колективного може порушуватися. Так, в умовах ринкової економіки, крім ринкових (або приватних) благ, на які існує індивідуальне право власності, є так звані «суспільні», або колективні, блага. Баланс між ними не завжди дотримується. Прикладом є впровадження комерціалізації в гуманітарну сферу і на цій підставі закриття останніми роками в Україні лікарень, дитсадків, шкіл у малонаселених поселеннях. Індивідуальне і колективне трудове право теж має дилему, яка не завжди вирішується на засадах принципу справедливості й соціального партнерства. Принцип колективних прав стає одним із механізмів соціального включення [11]. Особливо це стосується соціально вразливих груп, проблемних груп, які стають масовими в кризовому суспільстві й потребують соціальної підтримки, соціальної адаптації та унеможливлення соціального виключення в тих чи інших формах.

Захист індивідуальних і колективних прав покликані забезпечувати звернення громадян. Вони можуть бути двох основних видів: індивідуальні і колективні. Під індивідуальним зазвичай розуміють звернення, що подано окремою особою, а під колективним – звернення, надане групою осіб. У соціальних практиках (наприклад, трудових) хоча теоретично і розведені, але на практиці доповнюють одне одного, конкурують одне з одним, протистоять одне одному колективні та індивідуальні системи винагороди за працю; засоби захисту від дії небезпечних і шкідливих факторів виробничого середовища тощо. Ця проблема широка й різноманітна. Вона пов'язана із співвідношенням індивідуальних і колективних інтересів, приватної та колективної власності, з рівнем інди-

відуальної свободи. Давню суперечку викликає проблема справедливого розподілу благ між членами суспільства (наприклад, відомий оптимум забезпечення колективного блага для малої групи – Модель М. Олсона).

3. *Співвідношення індивідуальної і колективної відповідальності.* Системна криза в сучасному українському суспільстві призвела до кризи відповідальності, яка має численні прояви й негативні наслідки. Соціологічні дослідження свідчать про порушення механізмів трансляції відповідальності, поширення практик особистісної та інституційної безвідповідальності в різних сферах життєдіяльності. Нагальною стає потреба в концептуалізації феномена відповідальності, узагальненні досвіду емпіричних досліджень практик і відносин соціальної відповідальності в реаліях сьогодення.

Відомо, що проблема соціальної відповідальності будь-якого індивідуального чи колективного суб'єкта (інституції, організації) загострюється тоді, коли не виправдовуються очікування з боку суспільства щодо ефективності його діяльності. Варто зазначити, що для українського суспільства вкрай важливим є визнання того, що без соціальної відповідальності органів державної влади розбудова соціальної держави має суто декларативний характер і не відповідає європейській традиції. Затребуваним стає підвищення рівня соціальної відповідальності на різних рівнях. Однак моральна модернізація влади й українського суспільства відбувається суперечливо, адже соціально відповідальна влада ґрунтується на принципах діалогу з громадськістю, має чіткі соціальні пріоритети, вимагає від представників органів влади відповідних рис, які б слугували підвищенню рівня соціальної відповідальності влади та відповідали сучасним уявленням про те, якою має бути соціально відповідальна влада, а також відповідати очікуванням різних груп громадян.

Хоча сьогодні етика відповідальності розвивається паралельно з індивідуалістичною етикою успіху, орієнтує суб'єктів на рух до мети (передусім, економічної) усіма доступними засобами, вони починають взаємно доповнювати одна одну, оскільки розвиваються в певному соціокультурному контексті. Актуальним виглядає акцент О. Безрукової на тому, що наразі відповідальність є елементом соціального капіталу й фактором соціальної безпеки [2]. Такий акцент на евристичному потенціалі соціальної відповідальності розширює соціологічне уявлення про цей феномен та його значущість у кризовому українському суспільстві. О. Синяков, розрізняючи індивідуальну і колективну форми відповідальності, вказує на їхній зв'язок із соціальними ролями й нормами, що дає змогу здійснювати контроль за діяльністю суб'єкта з погляду виконання ним прийнятих соціальних норм і особистісної саморегуляції [12]. Безвідповідальність певною мірою можна трактувати в термінах бездіяльності. Так, А. Ширіков порушив проблему ефективності колективної дії в регіональних структурах; виявив причини колективної бездіяльності, проаналізувавши правила розподілу «бюджетного пирога» й розв'язання бюджетних конфліктів між законодавчою та виконавчою владою регіонів. Він виділив фактори, що сприяють/перешкоджають становленню формальних інститутів і правил

гри, що блокують бездіяльність на рівні регіональних колегіальних органів державної влади [18].

Звідки йде загроза колективності? Певною мірою це зумовлено ціннісною кризою. Ось як формулює питання З. Бауман: «Чи зможуть вижити поняття рівності, демократії й самовизначення, коли суспільство все меншою мірою розглядається як результат спільної праці і загальних цінностей і дедалі більшою мірою – як просто контейнер товарів і послуг, до яких тягнеться безліч рук, що конкурують?» [17]. Однак відповіді немає. О. Родін проаналізував взаємозв'язок індивідуального і колективного як форм людської діяльності в контексті їх повсякденного існування й дійшов такого висновку: сучасне суспільство має відмінності і при цьому провокує індивідуалізм, а зростання потенціалу індивідуалізму підсилює накопичення цих відмінностей. У комунікативній діяльності все більше домінує індивідуальне всупереч усталеним поглядам про всеохопну масовізацію [10]. Загроза колективності значною мірою зумовлена ціннісною кризою, тому колективне у взаємодії з індивідуальним варто підтримувати відповідними комунікативними механізмами. Наприклад, у рекламі поширеним і досить дієвим є прийом «приєднання до більшості», який діє як в економічних, так і політичних соціальних практиках. Варто вітати й пропаганду через засоби масової комунікації колективності як органічної єдності людей, які через колективні соціальні дії здатні трансформувати соціальні практики відповідно до своїх цінностей, інтересів, цілей.

Заслуговують на увагу дослідження І. Щербакової, яка на основі емпіричних даних розкрила зміни основних ознак колективності протягом останніх десятиліть. Так, на емпіричному рівні нею з'ясовано, що в сучасній колективності першорядного значення набувають такі ресурси, як професіоналізм, мобільність, особиста ініціатива [19]. Таким чином, індивідуальне стає ресурсом колективного за умови, коли індивіди усвідомлюють спільні (групові) інтереси.

Висновки. Питання, пов'язані з колективною поведінкою й колективною свідомістю, досить складні та дискусійні в соціогуманітарному знанні (наприклад, прояви колективного індивідуалізму тощо). Ми поділяємо погляд науковців, які вважають, що соціологічний конструкт «індивідуальне – колективне» не є безплідною опозицією. Через співвідношення зв'язку індивідуального і колективного буття людей аналізуються також відмінності між різними соціальними системами й соціальними практиками. Індивідуальне і колективне стають взаємозалежними без домінування одного або іншого. Індивідуалізм і колективізм – фундаментальні характеристики культури. У соціальному пізнанні ця дихотомія стала одним із важливих вимірів культур та їх порівняння. Протиставлення індивідуалізму і колективізму не відповідає реаліям сьогодення, а колективне не тотожне колективності як органічній єдності людей.

У подальшому доцільно визначити причини того, чому домінування індивідуалізму часто негативно позначається на колективних діях і соціальних практиках, орієнтованих на співробітництво та взаємодопомогу.

Список використаної літератури

1. Бауман З. Индивидуализированное общество / пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. Москва, 2002. 390 с.
2. Безрукова О. А. Відповідальність у сучасному світі: моральні та соціальні підстави соціологічної інтерпретації: монографія / Запоріж. нац. техн. ун-т. Запоріжжя, 2012. 323 с.
3. Глушкова С. И. Индивидуальные, групповые, коллективные и всеобщие права в условиях мультикультурализма. *Полис*. 2010. № 6. С. 131–141.
4. Гришина Е. А. Культуры индивидуалистические и коллективистические. *Психология общения: энциклопедический словарь* / под общ. ред. А. А. Бодалева. Москва, 2011. URL: <http://vocabulary.ru/dictionary/1095/word/kultury-individualisticheskie-i-kolektivistichekie/>
5. Данилова Е. Н. Баланс индивидуалистских и коллективистских ценностей: сравнение Санкт-Петербурга и Шанхая. *Социологическая наука и социальная практика*. 2013. № 2. С. 87–107.
6. Качанов Ю. Л., Маркова Ю. В. Автономия и структуры социологического дискурса. Москва, 2010. 320 с.
7. Коркюф Ф. Новые социологии. Санкт-Петербург, 2002. 170 с.
8. Кутковец Т. А., Клямкин И. М. Коллективизм: жизненная ценность или след ушедшей эпохи? *Этика науки. Ведомости* / под ред. В. И. Бакштановского, Н. Н. Карнаухова. Тюмень, 2001. Вып. 18. С. 83–105.
9. Липовецки Ж. Эра пустоты. Эссе о современном индивидуализме. Москва, 2001. 336 с.
10. Родин А. В. Диалектика индивидуального и коллективного в коммуникативной деятельности современного общества. *Общественные науки и современность*. 2015. № 6. С. 142–150.
11. Савельев Ю. Б. Застосування принципу колективних прав як механізм соціального включення. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*: зб. наук. пр. Київ, 2011. № 13. С. 55–63.
12. Синяков А. В. Индивидуальная и коллективная формы ответственности. *Социология. Журнал Российской социологической ассоциации*. 2010. № 2. С. 37–42.
13. Тамбовцев В. Л. Онтогенез индивидуальных ценностей. *Общественные науки и современность*. 2017. № 1. С. 156–164.
14. Трудовые отношения: состояние и тенденции развития в России: сб. науч. ст. / ред. кол.: В. А. Ядов (отв. ред.) и др. Самара, 2013. 264 с.
15. Хижняк О. В. Колективна соціальна дія в індивідуалістичній і колективістській культурах. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*: зб. наук. пр. Запоріжжя, 2013. Вип. 59–60. С. 216–223.
16. Чернявска М. Динамика ментальности в трансформирующихся обществах. *Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена*. 2007. Т. 9. № 47. С. 134–148.
17. Что означает «мировой кризис гуманности»: интервью Зигмунта Баумана каналу «Аль-Джазира» 23 июля 2016 года. URL: <http://www.aljazeera.com/programmes/talktojazeera/2016/07/zygmuntbauman-world-crisis-humanity-160722085342260.html>.
18. Шириков А. Анатомия бездействия. Политические институты и конфликты в бюджетном процессе регионов России. Санкт-Петербург, 2010. 276 с.
19. Щербакова И. В. Видоизменения коллективности: между востребованностью и распадом. *Вестник Института социологии*. 2015. № 13. С. 98–116.
20. Элиас Н. Общество индивидов. Москва, 2001. 336 с.
21. Юдин Г. Коллективное и индивидуальное в философской антропологии Э. Дюркгейма. *Социологическое обозрение*. 2013. Т. 12. № 2. С. 122–132.

22. Somek A. Individualism: an essay on the authority of the European Union. Oxford ; New York, 2008. 307 с.

Стаття надійшла до редакції 03.04.2017.

Хижняк А. В. «Индивидуальное – коллективное» в контексте социального действия

В статье определены проблемные поля во взаимодействии индивидуального и коллективного в условиях трансформации социальных практик, к которым автором отнесены следующие: 1) соотношение индивидуализма и коллективизма как жизненных ценностей; 2) соотношение индивидуальных и коллективных прав; 3) соотношение индивидуальной и коллективной ответственности. Сделан вывод, что индивидуальное становится ресурсом коллективного при условии, что индивиды осознают общие интересы и проявляют готовность сообща действовать по их реализации, изменяя при этом социальные практики.

Ключевые слова: социальное действие, коллективное действие, индивидуальное, коллективное, индивидуализм, коллективизм, социальная практика.

Khyzhniak O. «Individual – Collective» in the Context of Social Action

The article shows that the evolution of scientific ideas about collective social action involves a change in the views on the social role of the collective, its relation with the individual, as well as on the features by which one can carry out the identification of collectivity in a particular time space, in one or another culture. Dichotomy «collective – individual» manifests itself in all social practices, where there are social interactions with groups, communities. However, the question arises: how do they interrelate under the conditions of the social practice transformation? The answer to it can narrow or expand the sociological analysis of collective action as a kind of social action. The author does not share the thesis of the unpopularity of collectivism among some scholars who: a) consider it «a word with a vague meaning»; b) indicate the lack of consolidating potential in collectivism; c) mark the danger of proliferation of barracks collectivism, the experience of which mankind already has. Questions related to collective behaviour and collective consciousness, in general, are quite complex and debatable in socio-humanitarian knowledge (for example, manifestations of collective individualism, etc.). The author joins scientists who believe that the sociological construct «individual – collective» is not a fruitless opposition. Due to the correlation between the individual and the collective existence of people, the differences between different social systems are also analysed. The individual and the collective become interdependent without domination of one or the other. Individualism and collectivism are fundamental characteristics of culture; in social cognition, this dichotomy has become one of the important dimensions of cultures and their comparison. Confrontation between individualism and collectivism does not correspond to the realities of today, and the collective is not the same as collectivity in the meaning of the organic unity of people. The domination of individualism often negatively affects collective actions and social practices that focus on cooperation and mutual assistance. The author reveals his own view on the most current problems of interaction of individual and collective in the process of transformation of social practices: 1. Correlation between individualism and collectivism as vital values. 2. Correlation between individual and collective rights. 3. Correlation between individual and collective liability. The author comes to the conclusion that individual becomes a collective resource provided that individuals are aware of common interests and are willing to take collective actions on their implementation. The threat to collectivity is due to the value crisis, so the collective in the dispute with the individual should be supported with relevant communicative mechanisms.

Key words: social action, collective action, the individual, the collective, individualism, collectivism, social practice.